

Η ΑΙΣΙΟΔΟΞΗ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΤΗΝ ΑΠΟΦΕΥΓΟΥΜΕ

Mας φαίνεται πως πάσχουμε σε τρία επίπεδα. Το ένα είναι το οργανωτικό - στρατηγικό. Το άλλο είναι η κατανοηση του κόσμου. Το τρίτο είναι το τακτικό. Επίσης νομίζουμε πως αυτά τα τρία επίπεδα είναι στην πραγματικότητα ένα: τι συμβαίνει στον καπιταλιστικό κόσμο; πώς να οργανωθούμε για να κινηθούμε εναντίον αυτού του κόσμου; και πώς ακριβώς να κινηθούμε; Όπως θα έχουν καταλάβει όσοι διαβάζουν αυτό το περιοδικό, η προσπάθειά μας να απαντήσουμε αυτά τα ερωτήματα έχει βρει πολύτιμο οδηγό τις απόψεις για τον καπιταλισμό και την ιστορία του που διαμορφώθηκαν από τα κινήματα του εργατισμού και της αυτονομίας στην Ιταλία των δεκαετιών του '60 και του '70.

Αλλά οι ιδέες είναι περίεργο πράγμα. Οι ιδέες, την ίδια στιγμή που διεκδικούν για τον εαυτό τους την αλήθεια, είναι πλάσματα της εποχής τους και του τόπου τους. Και αλίμονο σε όποιον θελήσει να τις μεταφέρει αυτούσιες πηδώντας δεκαετίες και διαφορετικές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Θα καταλήξει με άκαμπτα ιδεολογικά σχήματα να γεμίζουν το μυαλό του. Όσο για την πρακτική εφαρμογή... θα τα πούμε παρακάτω. Στα όσα ακολουθούν θα ασχοληθούμε με ορισμένες από τις βασικές ιδέες των Ιταλών αυτόνομων, θα επιτεθούμε με το γάντι στις κατά τη γνώμη μας λανθασμένες ερμηνείες αυτών των ιδεών όπως εμφανίστηκαν τη δεκαετία του '90 και θα τελειώσουμε λέγοντας τι έχουμε καταλάβει εμείς.

i. Οι κύκλοι των αγώνων και η δεκαετία του '90

Στη βάση των αντιλήψεων των αυτόνομων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην Ιταλία των δεκαετιών του '60 και του '70, βρίσκουμε μια αντίληψη για την ιστορία. Αυτή η αντίληψη, η αντίληψη του κύκλου των αγώνων, περιγράφεται από τον Καναδό Nick Witherford, με το θράσος και την απλότητα που θα περίμενε κανείς από κοινώνο του αγγλοσαξονικού εμπειρισμού, ως εξής:

(...) στην πραγματικότητα είναι οι εργατικοί αγώνες που δίνουν στο κεφάλαιο την δυναμική της ανάπτυξής του. Οποτεδήποτε τα υποκείμενα της εργατικής τάξης ξεκινούν να ενοποιηθούν ανταγωνιστικά στις καπιταλιστικές προσταγές επιβάλλοντας τον έλεγχό τους - και πετυχαίνοντας σε κάποιο βαθμό την ανασύνθεση της τάξης - τα αφεντικά είναι αναγκασμένα να απαντήσουν με οργανωτικές, τεχνολογικές και πολιτικές καινοτομίες που έχουν στόχο να αποσυνθέσουν

αυτές τις κινήσεις (...) Ωστόσο, κάθε καπιταλιστική αναδιάρθρωση, όσο πετυχημένη και αν είναι στον άμεσο σκοπό της, ακολουθείται από την ανασύνθεση της εργατικής τάξης και την εμφάνιση καινούριων μορφών αντίστασης (...) Η ταξική ανασύνθεση και η καπιταλιστική αναδιάρθρωση αποτελούν τις δύο αντίπαλες συνιστώσες μιας διπλής ελικοειδούς σπείρας, και είναι η απειλή της ανατροπής του που οδηγεί το καπιταλιστικό σύστημα σε μια διαρκή φυγή προς το μέλλον - αυτό που ονομάζεται ανάπτυξη.'

Οι Ιταλοί στον καιρό τους δεν θα τα έλεγαν έτσι, αλλά η ουσία της αντίληψης για την ιστορία που διαμορφώθηκε στην Ιταλία της δεκαετίας του '70 όντως μοιάζει με την περιγραφή του Witherford. Και είναι μια αντίληψη με σοβαρές επιπτώσεις στις ιδέες μας για τον κόσμο. Η κλασική μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας που κυριαρχεί μέχρι τις μέρες μας, θέλει την εργατική τάξη παθητικό αποδέκτη των πρωτοβουλιών των αφεντικών. Για τους πιο ψαγμένους από τους διαφόρους ειδών μαρξισμούς του κυρίαρχου λόγου, οι καπιταλιστικές τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στα πεδία της παραγωγής και της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ξεπηδούν από την θέληση των αφεντικών για περισσότερα κέρδη. Υπάρχουν όμως και χειρότερα: για τους πιο ακατέργαστους (και πολύ περισσότερους) οι καπιταλιστικές καινοτομίες ξεπηδούν από την "ακατάπαυστη τεχνολογική πρόοδο". Η αυτόνομη αντίληψη από την άλλη, ενώ δέχεται πως η ανθρώπινη ιστορία είναι το πεδίο και το αποτέλεσμα της ανελέητης ταξικής σύγκρουσης, αποδίδει την πρωτοβουλία των κινήσεων στην εργατική τάξη και αφήνει στα αφεντικά τον παθητικό ρόλο εκείνου που είναι αναγκασμένος εσείς να απαντάστε στις επιθέσεις ενός ανελέητου, ακούραστου αντίπαλου. Οι τεχνολογίες των αφεντικών, οι ιδέες τους, η λύσσα τους, δεν είναι παρά η λύσσα του στριμωγμένου και τα παρεπόμενα αυτής της λύσσας.

Κατά τη γνώμη μας, όποιο μέτρο και αν χρησιμοποιήσουμε -της γονιμότητας, της ζωντανίας, της πολιτικής χρησιμότητας- δεν μπορεί να υπάρξει σύγκριση μεταξύ των δύο οπικών. Η πρώτη -που μεταξύ άλλων αποτελεί και την οπική της ελληνικής αριστεράς- είναι μια παγωμένη ψευδοεπιστημονική αντίληψη σύμφωνα με την οποία κάθε νέα τεχνολογία, κάθε "νέο νομοσέδιο" κλπ είναι απλά μια "καλή ιδέα" που στόχο έχει την αύξηση των κερδών των αφεντικών. Η εργατική τάξη -κατά τα άλλα εντελώς ανίσχυρη οργανωτικά και διανοητικά- δεν έχει παρά να πα-

λέψει υπό τα λάβαρα της αριστερής πρωτοπορίας με στόχο η κάθε φορά ολοκαίνουρια νέα ίδεα να "μην περάσει". Για την δεύτερη οπτική από την άλλη, η εργατική τάξη είναι δρων υποκείμενο και συγκεκριμένα το μοναδικό δρων υποκείμενο της ιστορίας. Η δράση της εργατικής τάξης, οι επιθέσεις της με όλα τα μέσα ενάντια σε έναν αυτούφορο κόσμο είναι η πηγή κάθε ιδέας και πρακτικής, η πηγή καθετί νέου. Είναι μια αντίληψη που αναδεικνύει τους ανίσχυρους σε δυνατούς, που τούς αποδίδει πρωτοβουλία και πραγματική υλική εξουσία, είναι η μοναδική πραγματικά αισιόδοξη αντίληψη για ετούτο τον κόσμο και είναι η αντίληψη που υιοθετούμε σε αυτό το περιοδικό και σε όλα όσα κάνουμε.

Αλλά η ιστορία μετά το 1980, απέδειξε ότι και αυτή η αντίληψη δεν ήταν δίχως τα προβλήματά της. Αν θέλουμε να δούμε ορισμένα από τα πλέον κραυγαλέα τέτοια προβλήματα, δεν χρειάζεται να πάμε μακριά. Αρκεί να στραφούμε στο κείμενο που αναφέραμε ήδη. Απ' όσο ξέρουμε, το άρθρο του Witherford που κυκλοφορεί στα ελληνικά με τίτλο "Κύκλοι και αλληλουχίες αγώνων στον υπερτεχνολογικό καπιταλισμό", δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1998 σαν μέρος της συλλογής κειμένων "Cutting Edge: Technology, Information, Capitalism and Social revolution" και ξεκινάει ως απλή και κατανοητή περιγραφή των ιδεών των αυτόνομων. Καταλήγει όμως σαν ακατάπαυστος παιάνας με θέμα τους "αγώνες" στους οποίους υποτίθεται ότι είχε επιδοθεί η παγκόσμια εργατική τάξη στα μέσα της δεκαετίας του '90. Εκεί μαθαίνουμε ότι "οι αγώνες των βορειοαμερικάνων και ευρωπαίων φοιτητών στη δεκαετία του '90 χαρακτηρίστηκαν από την έξυπνη κατανόηση του ρόλου των μήντια και την εκτεταμένη χρήση των fax, των βίντεο και, ιδιαίτερα, των δικτύων υπολογιστών". Ότι στις ΗΠΑ "εμφανίζεται ένας αριθμός κινημάτων που αγωνίζονται για ποιο δημοκρατικό και συλλογικό έλεγχο πάνω στην ιατρική γνώση". Ότι το Internet είναι "στην πραγματικότητα δημιουργημένο στη βάση της ελεύθερης χρήσης και της συλλογικής αυτοοργάνωσης, [άρα είναι] μια τεράστια έκρηξη αυτόνομων δραστηριοτήτων". Ότι τέλος οι τεχνολογίες τηλεπικονιωνιών είναι τόσο κοινωνικοποιημένες που είναι ανοικτές σε "ολόκληρη γαλαξία" κακών προθέσεων μεταξύ των οποίων "το ζάπινγκ, το σέρφινγκ, η πειρατεία, το λαθρεμπόριο cd..." .

Όπως καταλαβαίνουμε, οι κατά Witherford "κύκλοι των αγώνων" είναι ένα είδος γοργών ερωτοαπαντήσεων που πέφτουν σαν το χαλάζι από τη μια χρονιά στην άλλη. Επίσης οι επιθέ-

σεις του κεφαλαίου είναι σχεδόν θνητιγενείς, προορισμένες να αποτύχουν σύντομα μπροστά στην προλεταριακή ετοιμότητα. Τέλος, τα πάντα σε τελική ανάλυση είναι “προλεταριακές αρνήσεις”, ακόμη και αυτά που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν με ήττες.

Αν αυτού του είδους η αισιόδοξη αυτονομία ήταν μειοψηφική μεταξύ όσων υιοθετούσαν τις αντιλήψεις των αυτόνομων στα μέσα της δεκαετίας του '90, δεν θα το κάναμε θέμα. Αλλά οι απόψεις του Witherford δεν ήταν μειοψηφικές. Αντίθετα χαρακτήρισαν σχεδόν το σύνολο της διανοητικής παραγωγής εκείνων των ακαδημαϊκών και ακτιβιστών που τότε αποκαλούσαν τον εαυτό τους “αυτόνομο”. Οι (κατά βάση ακαδημαϊκού προσανατολισμού) αυτόνομοι της δεκαετίας του '90 ανακάλυψαν “εργατικούς αγώνες” στο ζάπινγκ και στο λαθρεμπόριο (ο Witherford), διακήρυξαν το τέλος της εργασίας και το “ξεχαρβάλωμα” του νόμου της αξίας (ο Negri), ανακάλυψαν νέα επαναστατικά υποκείμενα με ρυθμό πολυβόλου (πάλι ο Negri), υποστήριξαν ότι η παράνομη μετανάστευση είναι προλεταριακή επίθεση ενάντια στο κεφάλαιο (η Angela Mitropoulos)... και τελικά όλοι μαζί, ακόμη και οι πιο αξιοπρεπείς ανάμεσά τους, ανακάλυψαν την τελευταία μεγάλη εργατική άρνηση στο πρόσωπο του κινήματος της αντιπαροχής!

Με λίγα λόγια ηττήθηκαν κατά κράτος πολιτικά και ιδεολογικά. Αυτή τους η ήττα έγινε προφανής με τον πιο κραυγαλέο τρόπο κατά τη διάρκεια της μεγάλης διαδήλωσης του κινήματος της αντιπαροχής στη Γένοβα τον Ιούλιο του 2001. Γλην ελαχίστων εξαιρέσεων, οι αυτόνομοι διανοούμενοι της δεκαετίας του '90 υποστήριξαν αυτή τη μεγάλη διαδήλωση, ανακάλυψαν εργατικούς (ή μετα-εργατικούς αναλόγως γούστου) αγώνες να γεννιούνται και να κορυφώνονται και μαζί με όλους τους άλλους διανοούμενους της αριστεράς είδαν το έθνος - κράτος να “ξεπερνείται”. Μόνο και μόνο για να προσεγγισθούν απότομα, δύο μόλις μήνες έπειτα από τη “μεγαλειώδη Γένοβα”, στα μπάζα που άφησαν πίσω τους οι δίδυμοι πύργοι. Τα καπιταλιστικά έθνη κράτη, που απ' ό,τι φάνηκε καθόλου δεν είχαν ολοκληρώσει την προσφορά τους στα ανθρώπινα πράγματα, εμφανίστηκαν ξανά στο προσκήνιο, όχι σαν φωτάχος συγγενής των “υπερεθνικών οργανισμών”, αλλά ρωμαλέα, αδιάφορα για το κίνημα της αντιπαροχής, με την πολεμική τους αρματωσία να αστράφει σε κοινή θέα. Μαζί τους εμφανίστηκε ξανά και η δύνοσμη χειρωνακτική εργατική τάξη που για ορισμένους αξιόλογους διανοούμενους είχε “ξεπεραστεί”: αυτή τη φορά σαν ο βασικός στόχος ενός νέου φασισμού.

Αν βασική δουλειά του διανοούμενου είναι να καταλαβαίνει τον κόσμο, αν οι αυτόνομοι της δεκαετίας του '90 διεκδικούσαν τον χαρακτηρισμό του διανοούμενου, εκείνοι οι μήνες του 2001 ήταν η ώρα της μεγαλύτερης ήττας τους. Θα έπρεπε ήδη τότε να έχουν παραδεχθεί ότι ζουν σε έναν κόσμο που δεν καταλαβαίνουν, ότι η θεωρία είχε αποτύχει να προβλέψει ή έστω να περιγράψει αυτά που έδειχνε η εμπειρία... και να αποσυρθούν για τουλάχιστον τριετή ενδοσκόπηση. Πέρα όμως από το τι έκαναν τελικά, πρέπει να αναγνωρίσουμε πως υπήρχαν σοβαροί ιστορικοί λόγοι πίσω από τις αδυναμίες τους.

ii. Οι κύκλοι των αγώνων και η δεκαετία του '70

Το είπαμε από την αρχή: Οι ίδεες από τις οπίσεις εμπνέονταν οι αυτόνομοι μαρξιστές της δεκαετίας του '90 ήταν ίδεες του καιρού τους και του τόπου τους. Ίδεες πολιτικές για χρήση στον ταξικό πόλεμο στην Ιταλία της δεκαετίας του '70 και μάλιστα ίδεες που είχαν βαθιά συνείδηση ότι υπάγονταν σε αυτό το ειδικό καθεστώς. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα: το κείμενο του Μάριο Τρόντι “Η Στρατηγική της Άρνησης” είναι γραμμένο το 1965, λίγα χρόνια πριν από τις μεγάλες απεργίες της FIAT και αρκετά πριν από την ανάδυση του κινήματος της Αυτονομίας. Σε αυτό το κείμενο, που διαβάστηκε και ξαναδιαβάστηκε στα χρόνια που ακολούθησαν και αποτέλεσε ένα από τα βασικά κείμενα γραμμής του ιταλικού κινήματος, ο Τρόντι, από τους βασικούς διανοούμενους του εργατισμού, παραθέτει μια γνώμη για την εργατική τάξη και τον ρόλο της στην ιστορία. Σε γενικές γραμμές, αν και όχι ρητά (λογικό, αφού ο ένας καινοτομεί ενώ ο άλλος αντιγράφει, αλλά όχι μόνο γι' αυτό), πρόκειται για την ίδια αντιληφτηση “κύκλων” που είδαμε να περιγράφεται παραπάνω από τον Witherford. Εκεί λοιπόν, σχεδόν στην αρχή των όσων λέγονται, βρίσκουμε μια σημαντική αναγγελία των σκοπών του κειμένου:

Είναι επείγουσα ανάγκη να αποκτήσουμε και να διαδώσουμε την εικόνα του εργάτη - προλετάριου στην οποία να δείχνει ως έχει: περήφανος και απειλητικός.

Η διαφορά είναι θεαματική: για τον Witherford του 1998, η αντίληψη περί “κύκλων” των εργατικών αγώνων είναι η αλήθεια -τελεία - και - πάντα, η αλήθεια με την πλατωνική έννοια. Για τον Τρόντι του 1965, η ίδια ακριβώς αντίληψη είναι η ταξική αλήθεια, η αλήθεια που “είναι επείγουσα ανάγκη να αποκτήσουμε και να διαδώσουμε” σαν δική μας. Αντίληψη αληθινή λοιπόν, αλλά διόλου ουδέτερη, αντίληψη με ταξικούς σκοπούς, αντίληψη για χρήση στον ταξικό πόλεμο όπως μαίνεται σήμερα γύρω μας. Και ταυτόχρονα μια ασυνήθιστη συνειδητοποίηση: αυτός ο πόλεμος, και όχι οι αντιλήψεις μας, είναι το πιο αληθινό πράγμα στον κόσμο.

Αυτοί και αυτές που διατύπωσαν πρώτοι γραπτά τις ίδεες της εργατικής αυτονομίας δεν ήταν ήλιθοι και ακόμη περισσότερο δεν ήταν ιδεολόγοι. Από τη μια είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι οι ίδεες που διατύπωναν ήταν μια αλήθεια για πολεμική χρήση. Από την άλλη γνώριζαν ότι αυτές οι πολεμικές ίδεες μπορούσε και έπρεπε να τεκμηριωθούν. Εδώ βέβαια μιλάμε για ίδεες περί ιστορίας και η τεκμηρίωση των ιδεών για την ιστορία πρέπει με τη σειρά της να είναι ιστορική. Κατά συνέπεια, οι Ιταλοί εργατιστές και αυτόνομοι στράφηκαν με χίλιους τρόπους στη μελέτη της ιστορίας. Άλλα όχι της ιστορίας γενικά και αόριστα. Όπως θα μπορούσε να προβλέψει κανείς από τα όσα προηγήθηκαν, τα ιστορικά τους ενδιαφέροντα ήταν ακριβώς εκείνα που θα εξυπηρετούσαν τους σκοπούς του ταξικού πολέμου στην Ιταλία της δεκαετίας του '70. Συνοπτικά, η τότε κατάσταση είχε ως εξής: Η παραγωγή ήταν διαρθρωμένη γύρω από την αλυσίδα συναρμολόγησης - τα αριστερά συνδικάτα φαίνονταν να έχουν δέσει τους εργάτες χειροπόδαρα - η αριστερά της συνεργασίας κυριαρχού-

σε πολιτικά και ιδεολογικά. Με άλλα λόγια ο θρίαμβος της Κείνσιανής διευθέτησης φαινόταν οριστικός. Κι όμως, μαζί με τον θρίαμβο είχαν αρχίσει να εμφανίζονται οι πρώτες ρωγμές. Η εργατική τάξη έβραζε μέσα στα εργοστάσια, οι συνδικαλιστές έχαναν κύρος με κάθε συμβιβασμό, σποραδικές βίαιες εξεγέρσεις είχαν αρχίσει να συγκλονίζουν την Ιταλία, ένα νέο ταξικό υποκείμενο γεννιόταν από την πρόσληψη των μεταναστών του ιταλικού νότου στην αλυσίδα συναρμολόγησης. Και αυτό το νέο ταξικό υποκείμενο φαινόταν όλο και λιγότερο πρόθυμο να αποδεχθεί τον ρόλο που του επεφύλασσε η Κείνσιανή διευθέτηση.

Γ' αυτό ο εργάτης έπρεπε να παρουσιαστεί στη θεωρία όπως είχε στην πράξη: περήφανος και απειλητικός. Γ' αυτό η αριστερά της συνεργασίας έπρεπε να αναδειχθεί ως αυτό που ήταν: δεκανίκι των αφεντικών (πότε και γιατί απέκτησε αυτόν τον ρόλο); Γ' αυτό η Κείνσιανή διευθέτηση που θριάμβευε και ταυτόχρονα παραπατούσε, έπρεπε να αναδειχθεί σαν γίγαντας με πήλινα πόδια.

Γ' αυτό λοιπόν οι ιστορικές έρευνες των Ιταλών εργατιστών και αυτόνομων στράφηκαν στην Αμερική του μεσοπολέμου. Γιατί εκεί βρίσκονταν οι απαρχές της Κείνσιανής διευθέτησης: αλυσίδα συναρμολόγησης - κοινωνικό κράτος - ξεπουλημένη αριστερά - τα συνδικάτα και τα εργατικά κόμματα σαν εργαλεία ελέγχου. Και γιατί εκεί είχε γεννηθεί και δράσει η πρώτη εργατική οργάνωση του ανειδίκευτου εργάτη μάζα: οι Industrial Workers of The World των αρχών του εικοστού αιώνα. Οι Ιταλοί στράφηκαν σε αυτή την περίοδο και αυτή τη χώρα με στόχο να αποδείξουν ότι η Κείνσιανή διευθέτηση ήταν στην πραγματικότητα η διευθέτηση που είχαν αναγκαστεί να διαμορφώσουν τα αφεντικά όταν στις αρχές του εικοστού αιώνα είχαν βρεθεί αντιμέτωπα πρώτα με τους αγώνες του εργάτη - μάστορα και έπειτα με τους αγώνες του εργάτη της αλυσίδας. Μαζί διαμόρφωσαν και μια πρώτη τεκμηρίωση της γενικότερης αντιλήψης περί κύκλων των αγώνων που ο Witherford μάς παρουσιάζει σαν απλούστατο σχήμα: οι εργάτες επιτίθενται - τα αφεντικά απαντάνε - οι εργάτες ξαναεπιτίθενται - κι αυτό το λέμε πρόοδο.

Άλλα ο καπιταλιστικός κόσμος δεν κινείται με απλά σχήματα. Αυτό που περιέγραφαν οι Ιταλοί δεν ήταν ένα σχήμα όπου το τηλεκοντρόλ απαντιέται χαλαρά με το ζάπινγκ και ο παγκόσμιος πόλεμος ακόμη χαλαρότερα με το κίνημα της αντιπαροχής. Το σχήμα των Ιταλών ήταν ένα σχήμα ανελέτου ταξικού πολέμου, που ακριβώς επειδή είναι ανελέτος εκτείνεται σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της ανθρώπινης υπαρξης και μαζί σε χρόνια και χρόνια ανθρώπινης ιστορίας. Για να αντιμετωπίσουν τους αγώνες του εργάτη μάστορα, τα αφεντικά είχαν αλλάξει την παραγωγή. Για να αντιμετωπίσουν τους αγώνες του εργάτη της αλυσίδας τα αφεντικά είχαν αναγκαστεί να αλλάξουν τον κόσμο όλο. Πράγματι, αυτή την ιστορική γνώση τη χρωστάμε στους ιταλούς εργατιστές και αυτόνομους. Μόνο που κάτι έλειπε: αναζητώντας την αλλαγή του κόσμου, μεθοδεύοντάς την με δοκιμές και με σφάλματα, τα αφεντικά είχαν εξολοθρεύσει εκατομμύρια. Η ιστορία των δύο παγκόσμιων πολέμων, η ιστορία του φασισμού και του αντιφασισμού δεν συμπεριλαμβανόταν στις ιστορικές αναζητήσεις των Ιταλών. Και όπως είναι λογικό να συμβαίνει με όσους αντιγράφουν, ζέφυγε και από

τον Witherford και τους αυτόνομους μαρξιστές της δεκαετίας του '90. Παρακάτω θα δούμε τις αιτίες και τις επιπτώσεις αυτής της παράλεψης. Είναι σημαντικές.

iii. Πού είναι ο φασισμός;

Συχριζόμαστε λοιπόν ότι οι ιστορικές αναζητήσεις των αυτόνομων και εργατιστών της δεκαετίας του '70, η πρώτη ύλη από την οποία ξεπήδησε η θεωρία περί "κύκλων των αγώνων", δεν περιλάμβαναν την ιστορία του φασισμού και των παγκόσμιων πολέμων. Φυσικά, όπως όλες οι απόλυτες διαπιστώσεις, έτσι και αυτή, έχει τις εξαιρέσεις της, κάποιες από τις οποίες θα δούμε παρακάτω. Είναι όμως γεγονός ότι η ιστορία του φασισμού δεν ήταν παρά ο φτωχός συγγενής σε σχέση με τις υπόλοιπες ιστορικές αναζητήσεις των Ιταλών στις δεκαετίες του '60 και του '70. Τον Δεκέμβριο του 1967 για παράδειγμα, οι θεωρητικοί του ιταλικού εργατισμού πραγματοποίησαν συνέδριο στο πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Το συνέδριο είχε τίτλο *Operai e Capitale* και θέμα του ήταν ακριβώς "η ιστορική τοποθέτηση" των ισχυρισμών του Τρόντι στο κείμενο που αναφέραμε παραπάνω. Εκείνο το συνέδριο λοιπόν, κατέληξε ότι η θεμελιώδης εργατική εμπειρία της μεσοπολεμικής περιόδου ήταν εκείνη των ΗΠΑ, όπου οι εργάτες είχαν συγκρουστεί με "ένα κεφάλαιο ικανό να μεταποδήσει στην κοινωνική του μορφή δίκως την παρουσία κάποιου σοσιαλδημοκρατικού κόμματος". Πάνω απ' όλα, υποστηρίχθηκε ότι το New Deal του Ρούζβελτ δεν ήταν παρά η πρακτική εφαρμογή των όσων υποστήριζε η Γενική Θεωρία του Κέινς. Με άλλα λόγια η θεωρία των κύκλων ήταν ήδη παρούσα, μαζί με την ιστορική της τεκμηρίωση. Κι όμως, στο ίδιο συνέδριο, "καμία από τις συνεισφορές δεν αφιέρωνε πολλή προσοχή στην εμπειρία του φασισμού ή του σταλινισμού, οι οποίες αποτελούσαν τεράστια ήττα για τις ευρωπαϊκές εργατικές τάξεις. Το πρόβλημα της αποσύνθεσης, της καταστροφής της τάξης ως πολιτικού υποκειμένου είχε παραμείνει απόν (...)"³.

Όντως, το πρόβλημα της αποσύνθεσης της εργατικής τάξης παρέμεινε απόν από μεγάλο τμήμα των ιστορικών και θεωρητικών αναζητήσεων των αυτόνομων για ολόκληρη τη δεκαετία του '70. Το καλύτερο και πιο προσιτό σε εμάς παράδειγμα είναι το βιβλίο του Μπενζαμέν Κοριά *O Eργάτης και το Χρονόμετρο*.⁴ Αυτό το βιβλίο γράφτηκε το 1979 και μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1985. Είναι ένα βιβλίο σημαντικό για εμάς γιατί για χρόνια αποτελούσε το πλέον εκτενές, τεκμηριωμένο και κατανοητό έργο της αυτονομίας που μπορούσε να βρει κανείς στην ελληνική γλώσσα. Μεγάλο μέρος του βιβλίου περιγράφει ακριβώς τον "κύκλο των αγώνων" που σηματοδότησε τη μετάβαση από τον κόσμο του ειδικευμένου εργάτη στον κόσμο της αλυσίδας συναρμολόγησης και του Κείνισιανού κράτους πρόνοιας, τίποτα λιγότερο δηλαδή από την οργανωμένη και ιστορικά τεκμηριωμένη παράθεση των ιδεών των Ιταλών εργατιστών και αυτόνομων. Εδώ θα σταθούμε στο σημείο προς το τέλος της εξιστόρησης, όπου ο Κοριά περιγράφει την εμφάνιση "των πολιτικών των σχετικών με την ασφάλιση". Αφού περιγείται σε ειδικές περιπτώσεις των μεσοπολεμικών νομοθεσιών για τη σύνταξη και την ασφάλιση των εργαζομένων στις ΗΠΑ και σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη, συνοψίζει ως εξής:

(...) είναι καιρός να το υπενθυμίσουμε, είναι μέσα στη μεγάλη βιομηχανία και για λογαριασμό της που αναπτύχθηκαν αυτά τα συστήματα. (...) μέχρι το 1940 -και ακόμα και μεταπολεμικά- οι διάφορες σχετικές νομοθεσίες αφορούσαν, πρώτα και κύρια τους μισθωτούς εργαζόμενους των μεγάλων επιχειρήσεων (...). Όσο για το ποια ήταν η λειτουργία αυτών των νομοθεσιών:

[Οι νομοθεσίες για την ασφάλιση έπρεπε] να αντικαταστήσουν για τον εργάτη όλα τα στηρίγματα που ως τότε έβρισκε στα γερατεία του μέσα στην ίδια του την οικογένεια, στην επικείρηση όπου είχε δουλέψει, στα αγροτικά κέντρα, στην αλυσίδα των δεσμεύσεων που είχε φτιάξει (...)⁵

Η λέξη κλειδί για το ζήτημα που μάς ενδιαφέρει είναι αυτό το "μέχρι το 1940". Παρότι πολύτιμο, το βιβλίο του Κοριά σταματάει την εξιστόρηση στο 1940 και την ξαναπάνει μετά το 1950. Λες και τα όσα μεσολάβησαν (ο πόλεμος, ο φασισμός, η εξολόθρευση εκατομμυρίων εργατών) δεν είχαν σκέση με τα όσα εξιστορεί. Κι όμως! Τα ίδια τα λεγόμενά του, ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει και εξηγεί τα νέα συστήματα πρόνοιας μπορούν να μάς δώσουν να καταλάβουμε ότι κάτι τρέχει εκεί, ότι η εξιστόρηση παραμένει κολοβή. Γιατί προφανώς η εικόνα που παρουσιάζει είχε μια άρρητη σκοτεινή πλευρά. Την πλευρά όλων εκείνων που, καθώς δεν δούλευαν στις "μεγάλες επιχειρήσεις" (γύρω δηλαδή από την αλυσίδα συναρμολόγησης), δεν έβρισκαν τρόπο να αντικαταστήσουν "τα στηρίγματα" που ως τότε "έβρισκαν στην οικογένεια και στις αλυσίδες δεσμεύσεων". Ο καπιταλιστικός κόσμος άλλαζε από τα θεμέλια, οι παλιοί τρόποι της παραγωγής και της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης καταστρέφονταν... και για εκείνους που δεν χωρούσαν στις αλλαγές, δεν υπήρχε παρά ο θάνατος.

Οι μεσοπολεμικές νομοθεσίες που σηματοδότησαν την εμφάνιση αυτού που σήμερα ξέρουμε σαν "κράτος πρόνοιας", εμφανίστηκαν σε όλα ανεξιαρέτως τα καπιταλιστικά κράτη από το 1928 έως το 1940. Και όλες τους ανεξιαρέτως διέθεταν αυτή τη σκοτεινή πλευρά, την πλευρά εκείνων που δεν χρειάζονταν να αναπαραχθούν, που δεν έπρεπε να αναπαραχθούν, που δεν χωρούσαν στον νέο κόσμο του κεφαλαίου. Και η ιστορία, εφόσον την ψάξει κανείς, είναι ξεκάθαρη. Αυτοί που δεν χωρούσαν, πρώτα υπάθηκαν σε διάφορες μορφές στρατιωτικής διαχείρισης και καταναγκαστικής εργασίας και τελικά σφαγιάστηκαν κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, είτε σαν μέλη των στρατών που πολέμησαν, είτε πολύ περισσότερο σαν άμαχοι. Η σχετική ιστορία απομένει να ειπωθεί και ένα μικρό κομμάτι της μπορεί να βρεθεί στο βιβλίο του Sergio Bologna που εκδώσαμε πρόσφατα. Αυτό το βιβλίο ασχολείται εκτενώς με τις αντίστοιχες νομοθεσίες της μεσοπολεμικής Γερμανίας, αναδεικνύει τη σκοτεινή πλευρά των αντίστοιχων νομοθεσιών και φτάνει να ανιχνεύει τις απαρχές των στρατοπέδων συγκέντρωσης στις νομοθεσίες διαχείρισης των Γερμανών ανέργων του μεσοπολέμου.⁶

Ας συνοψίσουμε λοιπόν τα όσα προηγήθηκαν: Οι Ιταλοί εργατιστές και αυτόνομοι που έγραψαν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και του '70 τεκμηρίωσαν ιστορικά την αντίληψη περί "κύκλων των αγώνων". Η ειδική ιστορική τεκμηρίω-

ση αυτής της γενικής θεωρίας για την ανθρώπινη ιστορία περιστράφηκε κατά κύριο λόγο γύρω από την εμφάνιση του Φορντισμού και του Κείνισιανισμού: της αλυσίδας συναρμολόγησης στην παραγωγή και του κράτους πρόνοιας στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Σύμφωνα με τους αυτόνομους, ο κύκλος που ξεκίνησαν να περιγράφουν ξεκίνησε με τους αγώνες των ειδικευμένων, συνεχίστηκε με τους αγώνες των ανειδίκευτων, κράτησε γύρω στις πέντε δεκαετίες και περιλάμβανε την εκ βάθρων ανατροπή των ενοιών της εργασίας, της διασκέδασης, της γνώσης, της διατροφής, των σεξουαλικών σχέσεων, της φροντίδας των ηλικιωμένων, των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και με το κράτος... με λίγα λόγια την εκ βάθρων ανατροπή του κόσμου. Αυτό που παρέλειψαν να αναγνωρίσουν με την έμφαση που του άξιζε ήταν ότι ο ίδιος κύκλος, εκτός από όλα τα υπόλοιπα, περιλάμβανε δύο παγκόσμιους πολέμους και την εξολόθρευση πάνω από εκατομμυρίων ανθρώπων.

Κανείς δεν μπορεί να τους κατηγορήσει για παράλειψη ή βλακεία. Γιατί οι ιστορικές τους αναζητήσεις ήταν για χρήση στην εποχή τους και τον κόσμο τους. Ήταν ο κόσμος του μαζικού εργάτη και μάλιστα ένας κόσμος όπου το προλεταριάτο ετοιμαζόταν για μια νέα έφοδο στον ουρανό. Ήταν ένας κόσμος όπου "εκείνο που έπρεπε να αποκτηθεί ήταν η εικόνα του εργάτη περήφανου και απειλητικού". Όπως είδαμε, οι Ιταλοί είχαν από νωρίς επίγνωση αυτής της αναγκαιότητας και ανταποκρίθηκαν με ένα υποδειγματικά γόνιμο και πολιτικά επίκαιρο ξαναδιάβασμα του Μαρξ. Οι Witherford αυτού του κόσμου από την άλλη, δεν έχουν τέτοια ελαφρυντικά. Ο κόσμος τους, ο κόσμος της δεκαετίας του '90 ήταν ένας κόσμος που κυοφορούσε εκ νέου τον φασισμό. Και αυτοί, ακαδημαϊζοντας ασυστόλως, χρησιμοποιώντας παλιές θεωρίες σαν απόλυτη αλήθεια, εφαρμόζοντας με το ζόρι το καλούπι του ιταλικού εργατισμού σε έναν κόσμο που άλλαζε ραγδαία γύρω τους, κατέληξαν να ανακαλύπτουν "κύκλους αγώνων" με διάρκεια ενός έτους, κατέληξαν να ψάχνουν με αγωνία και να ανακαλύπτουν με αγαλλίαση την "ανασύσταση της εργατικής τάξης" σε κάθε μπλογκ και εξεγερτικό μείλ που κυκλοφορούσε αδέσποτο στο διαδίκτυο, σε κάθε xίπη εφόσον έκανε τον κόπο να ντυθεί ντομάτα και να βαρέσει τούμπαν. Απέτυχαν να εντοπίσουν σαν ταξικό υποκείμενο το έθνος κράτος και το μονοπώλιο της βίας του, ακριβώς τη στιγμή που το έθνος κράτος γινόταν πιο επίκαιρο από ποτέ. Και ήδη έχουμε πει πού τους οδήγησαν οι ατέρμονοι στιγμαίοι κύκλοι εργατικών αγώνων και απαντήσεων των αφεντικών που με τόση συβελτάδα εντόπιζαν: Στη Γένοβα το 2001, να κηρύξτουν το τέλος του έθνους κράτους δύο μόλις μήνες πριν από την έναρξη του τέταρτου παγκόσμιου πολέμου.

Φυσικά όλα σε τούτο τον κόσμο έχουν τις αιτίες τους. Οι ιδέες της δεκαετίας του '70 είχαν διαμορφωθεί και διαδοθεί δίπλα και σε άμεση διαλεκτική σχέση με ένα ρωμαλέο ταξικό κίνημα, σε μια χώρα με τεράστια θεωρητική παράδοση, από ανθρώπους που δεν είχαν μορφωθεί μόνο στα πανεπιστήμια, αλλά και στα κόμματα και στα συνδικάτα. Πολλοί από αυτούς τους διανοούμενους μπορεί να νόμιζαν πως οι ιδέες τους ξεπηδούσαν απλά από το μυαλό τους, όμως δεν ήταν έτσι. Οι ιδέες τους ξεπηδούσαν από το κίνημα και κρινόταν από αυτό, έτσι που σε μεγά-

λο βαθμό μπορεί να πει κανείς ότι οι ιδέες τους ήταν συλλογική παραγωγή. Όταν το κίνημα ηττήθηκε και διάφοροι από τους διανοούμενους βρήκαν στα πανεπιστήμια και τα κόμματα το καταφύγιο που για άλλους δεν υπήρχε πουθενά, οι ιδέες τους έκασαν αυτόν τον συλλογικό χαρακτήρα. Και δεν χρειάστηκαν πολλά χρόνια προτού αρχίσουν να λένε, μετά συγχωρήσεως, βλακείσε.

Η αμερικανική - αγγλοσαξονική πλευρά του πράγματος είναι ακόμη πιο ακαδημαϊζουσα. Οι ιδέες των ιταλών αυτόνομων πέρασαν στις ΗΠΑ μέσω εκδόσεων, μεταφράσεων και μετανάστευσης από τις αρχές της δεκαετίας του '80 και μετά, όταν πια το κίνημα για χρήση του οποίου είχαν διαμορφωθεί γονάτιζε τσακισμένο στρατιωτικά και πολιτικά. Οι αποδέκτες αυτών των ιδεών στις ΗΠΑ ήταν λοιπόν εξαρχής άνθρωποι πολύ περισσότερο των πανεπιστημίων και πολύ λιγότερο του κινήματος και όσο περνούσε ο καιρός, τόσο περισσότερο γίνονταν τέτοιοι. Οι λόγοι για τους οποίους αυτοί οι άνθρωποι (με ελάχιστες, αλλά σημαντικότερες εξαιρέσεις, δες τη διπλανή στήλη) δεν προσέφεραν τίποτα νέο στην αυτόνομη θεωρία ήταν τρεις: πρώτον και κύριο γιατί είχαν ελάχιστη σχέση με οποιουδήποτε είδους μαζικό κίνημα· δεύτερο και λιγότερο σημαντικό γιατί ζούσαν σε μια περίοδο ευημερίας και φαινομενικής ταξικής ειρήνης τρίτον και τριτεύον γιατί η επιλογή της ακαδημαϊκής τους εξειδίκευσης (που παρεμπιπόντως στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων ήταν ο ακαδημαϊκός μαρξισμός) και η απόστασή τους από την παραγωγή τους στερούσε την ευκαιρία της σφαιρικής αντίληψης για τα πράγματα. Το τέρμα τους (η Γένοβα) ήταν αναμενόμενο από την αρχή τους. Άλλα δεν είναι απαραίτητο να τους ακολουθήσουμε.

iv. Η ανακάλυψη του φασισμού

Όπως θα έχετε καταλάβει, εμείς δεν είμαστε διανοούμενοι· είμαστε νεαροί εργαζόμενοι και άνεργοι, αποτυχημένοι φοιτητές και άλλα παρόμοια και θλιβερά, που είχαν την ατυχία να μεγαλώσουν σε μια μικρή χώρα των νοτίων Βαλκανίων σε μια εποχή καθολικής ταξικής ήτας. Δεν είμαστε λοιπόν σε θέση να κάνουμε τη δουλειά που λείπει και να συμπληρώσουμε το παζλ του τελευταίου μεγάλου κύκλου εργατικών αγώνων και απαντήσουμε των αφεντικών.

Από την άλλη είμαστε σε θέση να εντοπίζουμε τις ελλείψεις μας. Ξέρουμε ότι το πρώτο από αυτά που μάς λείπουν είναι μια αντίληψη του τι σημαίνει “απάντηση των αφεντικών”, του βάθους στο οποίο είναι ικανές να κυλήσουν οι ταξικές κοινωνίες καθώς τα αφεντικά απελπισμένα αναζητούν τον τρόπο της αντεπίθεσής τους. Ξέρουμε επίσης ότι θα βρούμε απαντήσεις στην ιστορία, στα παρελθόντα που “σχηματίζουν αστερισμούς” με τα τωρινά και τα μελλούμενα όπως μάς έμαθε ο Walter Benjamin. Ξέρουμε τέλος την αφετηρία μας: μακριά από τα όσα έχει πει κατά καιρούς η αισιόδοξη αυτονομία, μακριά από τις αντιλήψεις που θέλουν τόσο διακαώς τους “αγώνες να συνεχίζονται”, ώστε επιμένουν να τους ανακαλύπτουν δουλεύοντας με ζέση τον λοστό της απλούστευσης, η αλήθεια είναι πως ζούμε στη μέση του νέου μεγάλου κύκλου που εγκαινιάστηκε με τους αγώνες των δεκαετιών του '60 και του '70. Για άλλη μια φορά τα αφεντικά, για να συνεχίσουν να υπάρχουν, αναγκάστηκαν να γυρίσουν ανάποδα την παραγωγή. Για άλλη μια φορά οι αλλαγές στην παραγωγή ξεχύθηκαν σε ολόκληρο τον κόσμο της αναπαραγωγής σαν το τζίνι που βγήκε από το μπουκάλι. Για άλλη μια φορά αυτοί που περισσεύουν στο νέο σχήμα έχουν μπει στη σειρά για το σφαγείο. Αυτό που ζούμε δεν είναι μια δεκαετία του '70 που δεν έχει τέλος όπως νόμιζαν ο Witherford και οι συν αυτώ. Είναι μια περίοδος αποσύνθεσης της εργατικής τάξης σαν και αυτή που δεν θέλησαν να περιγράψουν οι Ιταλοί. Είναι ένας νέος μεσοπόλεμος που πλησιάζει στο τέλος του, ή καλύτερα ήδη τελείωσε. Λίγο μετά τη μεγαλεώδη διαδήλωση στη Γένοβα τον Ιούλη του 2001.

Να λοιπόν πώς έχουν τα πράγματα: Σήμερα, αντίθετα με τους αισιόδοξους καιρούς του Τρόντι, το πρώτο που είναι επείγουσα ανάγκη να αποκτήσουμε και να διαδώσουμε είναι η εικόνα του φασισμού ως έχει: κτηνώδης, κρατικός, ταξικός και δίχως σβάστικα. Σκοτεινοί οι καιροί μας -με τις αναγκαιότητες που τους ταιριάζουν.

Σημειώσεις

1. Nick Witherford, Κύκλοι και αλληλουχίες αγώνων στον υπερτεχνολογικό καπιταλισμό, Αντισχολείο 2003.
2. Steve Wright, *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, Pluto Press, 2002, σελ. 107.
3. Στο ίδιο, σελ. 183 - 4.
4. Μπενζαμέν Κοριά, *Ο Εργάτης και το Χρονόμετρο: Τειλορισμός - Φορντισμός και Μαζική Παραγωγή*, Κομμούνα, 1985.
5. Στο ίδιο, σελ. 172 - 3. Οι τονισμοί στο πρωτότυπο.
6. Sergio Bologna, *Ναζισμός και Εργατική Τάξη: Κρίση, Κράτος Πρόνοιας και Αντιφασιστική Βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου*, Antifa Scripta, 2011.

Εξαιρέσεις

George Caffentzis

Είπαμε πολλά για την αισιόδοξη αυτονομία. Άλλα κανείς κανόνας δεν είναι δίχως τις εξαιρέσεις του. Ο George Caffentzis, είναι μια ειδική περίπτωση μεταξύ των αγγλοσαξόνων αυτόνομων διανοούμενων. Αμερικανός, αλλά παιδί μεταναστών, ακαδημαϊκός, αλλά με συμμετοχή στο αμερικανικό αντιπυρηνικό κίνημα του τέλους της δεκαετίας του '70, μαρξιστής, αλλά και μαθηματικός και ιστορικός της επιστήμης, ο Caffentzis αποτελεί την περίπτωση της πλέον γόνιμης εφαρμογής των ιδεών των Ιταλών εργατιστών και αυτόνομων στον νέο κόσμο του νεοφιλελευθερισμού. Το κείμενό του με τίτλο *The Work/Energy Crisis and the Apocalypse*, γραμμένο το 1980, είναι μια εκπληκτικά έγκαιρη διάγνωση των τεράστιων μεταβολών στην παραγωγή και την αναπαραγωγή όπως εξελίσσονταν τότε. Ο Caffentzis έγκαιρα ανήνευσε ότι “ζούμε σε τρομερούς καιρούς”, σε καιρούς που τα αφεντικά για άλλη μια φορά ανακαλύπτουν ότι “ζουν σε έναν κόσμο χωρίς κανόνες” και ότι αυτή η συνειδητοποίηση προέκυψε όταν ήρθαν αντιμέτωποι με τους μεγάλους αγώνες της δεκαετίας του '70. Είναι ένα κείμενο που πρέπει να διαβαστεί και να ξαναδιαβαστεί από όποιον ενδιαφέρεται να καταλάβει τον καπιταλιστικό κόσμο.

Silvia Federici

H Federici σχετίστηκε με το κινήμα για μισθό στην οικιακή εργασία τη δεκαετία του '70. Την περίοδο αυτή μετανάστευσε στις ΗΠΑ. Το βιβλίο της *O Κάλιμπαν και η Μάγισσα* που πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά από τις Εκδόσεις των Ξένων έχει τη βάση του στις ιστορικές αναζητήσεις των αυτόνομων Ιταλίδων και είναι στην πραγματικότητα μια προσπάθεια αναθεώρησης του τελευταίου κεφαλαίου του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου (περί πρωταρχικής συσσώρευσης). Η πεισματική της προσκόλληση στην παραγωγή έχει από την παραγωγή, στον κόσμο των γυναικών, την προφύλαξη από λούμπες που για τους υπόλοιπους αυτόνομους έχασκαν ορθάνοιχτες.

Sergio Bologna

Ο Bologna, από τους βασικούς διανοούμενους της ιταλικής αυτονομίας, ήταν αρχικά στέλεχος της Ολιβέτι. Στη δεκαετία του '70 απέκτησε μια έδρα εργατικής ιστορίας στο πανεπιστήμιο, με την ήττα του κινήματος όμως απολύθηκε και έκτοτε δουλεύει σαν “freelancer”. Καθώς δεν ήταν επαγγελματίας μαρξολόγος αλλά ιστορικός και μάλιστα με ειδίκευση τον γερμανικό φασισμό, συνδέθηκε με το γερμανικό κίνημα, όπου η ενασχόληση με την ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου είναι το κατεχούντα αντεθνικό σπορ και απ' όπου προέρχονται ορισμένες από τις ελάχιστες ιστορικές πραγματείες του φασισμού (π.χ. το βιβλίο του Καρλ Χάιντ Ροθ, *H Άλλη Εργατική Τάξη*, αμετάφραστο στα Ελληνικά). Όλα αυτά εξηγούν το γεγονός ότι, ενώ οι υπόλοιποι αυτόνομοι των μέσων της δεκαετίας του '90 ασχολούνταν με τον εντοπισμό των “αρνήσεων”, ο Bologna ασχολούνταν με την επανεμφάνιση του ναζισμού έπειτα από τη γερμανική επανένωση. Ένας από τους καρπούς των ενδιαφερόντων του είναι το βιβλίο που εκδώσαμε πρόσφατα.

